

УДК 351:338.43

В. О. КУДИНА

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ

Здійснено порівняльний аналіз різних науково-практичних підходів до розуміння поняття “соціалізація”, показано механізм її впливу на процеси державотворення, галузевого управління, розвиток регіонів та економіки держави в цілому.

In the article through the comparative analysis of different scientific and practice approaches to the understanding the term ‘socialisation’ was showed mechanism its influence on the process of forming State system, management of a branches; developing economic of regions and a whole economic of the state.

Ключові слова: соціалізація, соціальна зв’язність, соціальний капітал.

Сучасна регіональна політика Європейського Союзу, спрямована на економічний федералізм територій, розвиток місцевих ініціатив, використання регіонами внутрішнього потенціалу і власних нетрадиційних резервів, зумовлює пошук комплексних соціально орієнтованих механізмів її реалізації. Проте сьогодні в більшості країн Східної Європи (і в Україні зокрема) процес нівелювання рівнів економічного та соціально-культурного розвитку регіонів відбувається на тлі кризи саме соціальної складової суспільного життя. Це проявляється в руйнуванні традиційних устоїв та відносин між поколіннями і всередині родин, у витісненні кривно-родинних зв’язків національно-етнічними; у прискоренні темпів формування нових соціальних груп і недосконалої перманентно створюваних соціальних інститутів, що унеможливує цілеспрямовану співпрацю уряду і населення. Масове соціальне сирітство, поява нових форм бідності, рабства тощо, в сукупності з глобальною технізацією і комп’ютеризацією суспільного життя, розширенням меж інформаційного простору і можливостей доступу до нього, зумовлюють не тільки майнове, територіальне, але й інтелектуальне, часове та просторове розшарування населення, а також – неоднакову швидкість і глибину соціально-економічних процесів, які відбуваються в різних країнах і регіонах. Для України наведені вище ознаки часу набувають особливої небезпеки, адже разом з руйнуванням громіздкої, але відпрацьованої вітчизняної системи виховання і освіти – бази для формування таких видів внутрішніх ресурсів територій і держав, як людський, соціальний, інтелектуальний, символічний капітал – було знищено один з найважливіших показників життєздатності держави як системи – “соціально зв’язність” суспільства. Здебільшого її отожднюють із соціальним капіталом або з соціалізацією – процесом отримання людиною знань, умінь, орієнтирів, притаманних певному суспільству і необхідних для існування і розвитку як

суспільства (“цілого”), так і його “одиночного” – особистості.

Проте для вирішення проблем суспільного буття соціалізація відіграє роль значно важливішу, ніж просто механізм чи засіб забезпечення так званої “соціальної цілісності” нації. Е. Дюркгейм, який стояв у витоків осмислення сутності соціалізації, визначив її природу як засіб відтворення суспільством умов свого існування. Ця теорія, розвинута в положенні К. Маркса, про те, що капітал представляє собою соціальні відношення, по суті, дала нові підходи до оцінки значущості соціального капіталу, який лежить в основі сучасних глобальних міжгосподарських взаємовідносин. Такої ж думки дотримувався М. Бердяєв, стверджуючи, що економіка визначається психологією, отже, в основі її лежать види капіталу, відмінні від фізичної його форми.

Зі спадку 1970 – 80-х рр. значну цінність, на нашу думку, мають дослідження методологічного характеру, представлені в роботах І. Бестужева-Лади, І. Ільїнського, В. Шубіна, В. Соколова, В. Лісовського, Є. Леванова, які лягли в основу розробок із соціології молоді і суспільства в цілому. До цього часу актуальними залишаються дослідження Е. Дюркгейма, Л.-Д. Ханіфана, Д. Джекобса, Д. Коулмана, П. Бурдьє, монографії Т. Роззака та Х. Кройца з питань взаємовідносин між поколіннями і формування соціального капіталу.

Сучасній проблематиці соціалізації присвячено наукові розробки В. Москаленка, В. Немировського, Н. Андрієнкова, Б. Ананьєва, Б. Паригіна, С. Батеніна, Л. Буєвої та ін. Проблеми інтересу приділили увагу Є. Ануфрієв, В. Бернацький, Л. Моргунов, Г. Гак, В. Морозов, Я. Кронрод, А. Здравомислов, Ю. Зав’ялов, В. Нестеров, В. Борисов. Стадії та етапи процесу соціалізації, їх характеристики, критерії виділення та інститути розглядаються в роботах І. Кона, Г. Гилянського, А. Кузнецової, Л. Антипова, Н. Андрієнкової, В. Титаренка та ін. Економічним аспектам соціалізації присвячено роботи М. Грейбіла, Дж. Коулмана, А. Тоффлера, Р. Патнема, Ю. Маркової та Ю. Качанова, Т. Сидоріної, Ф. Фукуями, М. Клімова, П. Шихірева, Т. Бутирської.

Разом з тим численність напрямків і підходів до розробки питань щодо соціалізації суспільства сприяла появі не меншої кількості тлумачень суті і змісту цього поняття, що призвело до недостатньо цілісного осмислення значення соціалізації як сучасного механізму регулювання розвитку економіки держав і регіонів, особливо тих, що мають обмежені природні ресурси, несприятливі кліматичні умови, географічне розташування тощо. В умовах глобалізації суспільного, економічного, інформаційного простору нагальною стає потреба не тільки переосмислення раніше дослідженого, а й розвідки нових площин вивчення впливу соціалізації на процеси державотворення, галузевого управління, розвитку регіонів.

Мета статті полягає в дослідженні специфічних рис і складових соціалізації, визначенні сутності і механізмів комплексного впливу на розвиток суспільного життя, процеси управління економікою держав і регіонів як субнаціональних утворень та покращання її стану в цілому.

На початку ХХ ст. М. Алексєєв звернув увагу на трансформацію державотворчих відносин з міжособистісними (прямими) в соціальні (опосередковані), які, на його думку, в майбутньому визначатимуть характер держави. Сутність перетворення він бачив у тому, що “над суто фізичним буттям

вибудовується поступово інша нова стихія суто духовних, повних особливого значення та смислу відносин, що виникають з приводу спільного існування і потреб співжиття людей. Змішані на різних стадіях історії з виключно фізичним буттям, недиференційовані від загальних життєвих сил, явища ці утворюють із часом самостійну сферу відносин, що називаються відносинами соціальними” [1, с. 85].

Незалежно від М. Алексєєва, в 1962 р. П. Сорокін у чотиритомному дослідженні “Social and Cultural Dynamics” дійшов висновку, що західна культура стоїть на порозі зміни домінуючого останні шість віків чуттєвого (спрямованого на речі) типу суспільних відносин на тип інтегральний, де синтезуються орієнтації на матеріальні та ідеальні сутності. Він назвав це “зміною соціокультурного типу” [9]. Доказом реальності такої зміни стала ґрунтовна робота сучасного американського дослідника А. Тоффлера “Зміна влади”, в якій автор показав етапи переходу влади, що супроводжували історію людства, від фізичної, військової (влади обміну) до економічної (влади грошей) і сучасного її типу – влади знання (влади інформації).

Аналогічними є погляди П. Шихірева, який зауважує, що в багатовіковому спорі ідеалістів і матеріалістів “найбільш адекватною є синтезуюча позиція: регулятором соціального буття є культура – комплекс систем цінностей, норм, знань і символів, що детермінує життєдіяльність соціальної спільності будь-якого розміру, – це третя реальність, синтез матеріального і духовного (ідеального) початків, – це колективна програма, яка реалізується, розвивається і змінюється завдяки діяльності живих, реальних людей і соціальних груп – носіїв культури”, а “історія економічної теорії та практики – це історія руху від пізнання та перетворення об’єктів і процесів, що чуттєво сприймаються, до об’єктів і процесів все менш сенсорних, а також від об’єктів і предметів до відношень між ними” [13].

Т. Бутирська вважає, що в цілому всі події ХХ ст., можна розглядати як трансформацію колишніх – “прямих, безпосередніх” – соціальних відносин. Незважаючи на те, що вони формувалися в рамках основної доктрини ХХ ст. – політекономічної, їх результати позначилися в першу чергу на характері соціальних зв’язків [3, с. 217]. “До тих пір, поки в державі панували форми безпосереднього взаємозв’язку між людьми, коли їх соціальний зв’язок був виражений простою кооперацією і сумісністю, особливої потреби в розумінні соціальної зв’язності не виникало: відносини між людьми мали прямий характер, а соціум розглядався як сукупність індивідів, об’єднаних безпосередніми зв’язками одне з одним. Проте, коли безпосередня залежність поступила місцем опосередкованим зв’язкам (відносинам), тоді виникла проблема впливу таких відносин на характер і зміст соціальної зв’язності, тобто стабільності і відтворюваності соціуму і держави. У ХХ ст. ця проблема актуалізувалася до кризового стану й вирішувалася різними шляхами – Жовтневої революції в Росії, концепції шведської соціал-демократії, “нового курсу” Рузвельта, післявоєнного будівництва соціальних держав в Європі та Азії. У всіх цих випадках використовувалися різні типи формування соціальної зв’язності, однак загальним є те, що концепція соціалізації держави в ХХ ст. стала визначальною концепцією розвитку” [3, с. 218]. Проте до цього часу соціальна зв’язність здебільшого трактується як структура, що заповнюється людьми, в рамках якої вони об’єднуються і структуруються. Такими є суспільні формації К. Маркса або функціоналізм

Т. Парсонса, такою є соціальна стратифікація держави в середньовічних побудовах, де механіка соціальної зв'язності ґрунтувалася на уявленнях про елементарну взаємодію двох і більше індивідів. Структурно-функціональний аналіз, пов'язаний перш за все з роботами Т. Парсонса [7], пропонує соціологічну концепцію, яка розглядає суспільство як систему функцій, а існування індивідів – як виконання певних ролей. “Вростання” індивіда в соціальність, становлення його соціальності уявляється як поступове завантаження його установками, ролями, функціями, орієнтаціями, очікуваннями. У цьому плані формування особистості трактується як соціалізація, тобто підгон індивіда під комбінацію соціальних форм, що забезпечують надійне функціонування державної системи. Вищезазначений образ особистості і спосіб організації соціальної зв'язності, з погляду функціоналізму, є найприйнятнішими. Характерно, що саме таким був порядок у СРСР, таким він успадкований сьогодні Україною [3, с. 210].

На думку Т. Бутирської, “соціальна зв'язність – це ступінь єдності соціокультурних кодів, що обумовлюють групову поведінку, яка визначає, наскільки співобразні і співорганізовані державно значущі форми діяльності”. Доцільність застосування діяльнісного підходу до поняття соціальної зв'язності автор вбачає в тому, що він пояснює основну причину непродуктивних втрат у державі – “розлагодження системи діяльності держави через будь-який соціальний розрив. Застосування ресурсів на його подолання зумовлює розбіжності темпів розвитку в різних суспільних формаціях і їх залежність від кількості соціального потенціалу, витраченого на подолання розриву” [Там же, с. 218].

Етимологія термінів “ресурси” як “економічні, матеріальні, фінансові, природні тощо цінності, запаси” [6, с. 397] і “потенціал” у вигляді “можливостей, наявних сил, запасів, засобів, або сукупності можливостей (ресурсів), що можуть бути використані” [10, с. 25] дозволяє логічно обґрунтоване ототожнення вищезазначеного “соціального потенціалу” з “капіталом соціальним” – поняттям, введеним в 1968 р. П. Бурдьє в статті “Форми капіталу” для означення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигод. За П. Бурдьє, цей вид капіталу є продуктом суспільного виробництва, матеріальних і тим самим класових практик, засобом досягнення групової солідарності, отже, виступає не тільки і не стільки причиною економічних переваг, скільки індикатором соціально-економічних умов і обставин; він є груповим ресурсом і не може бути вимірним на індивідуальному рівні. Зв'язки ж між економічним розвитком суспільства і розміром сукупного соціального капіталу, на думку автора, опосередковані політичним устроєм, релігійними традиціями, домінуючими цінностями.

У 1988 р. Дж. Коулманом у статті “Соціальний капітал у виробництві людського капіталу” було запропоновано іншу концепцію, де соціальний капітал визнається суспільним благом, але створеним вільним і раціональним індивідом задля досягнення власних вигод. Вона ґрунтується на поєднанні принципів і компонентів двох основних напрямлень у поясненні соціальної поведінки – як соціалізованого елемента і як суб'єкта, що керується власними економічними інтересами. Соціальні відносини Коулман розглядає як основу ресурсів індивіда (здатність соціальної структури до передання інформації і норм, що супроводжуються санкціями,

зобов'язання і очікування тощо). Процес формування соціального капіталу, на думку Дж. Коулмана, передбачає соціальний контракт, набір соціальних норм, соціальних обмінів і, відповідно, певний рівень довіри [5, с. 121–139].

Проте інший авторитетний дослідник Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як “норми, неформальні і додаткові норми або цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей”, а суспільну довіру називає лише продуктом його використання [12].

У Р. Патнема норми взаємодії, довіра та соціальні мережі представляють трифакторну модель соціального капіталу, який вимірюється за допомогою індивідуальних індикаторів, а групові або територіальні показники формуються завдяки агрегації індивідуальних. В аналізі економічного розвитку окремих регіонів світу Р. Патнем всупереч П. Бурдьє показав, що зміна якості соціальних відносин передувала економічному розвитку.

Характерно, що при розгляді проблем формування соціального, людського, інтелектуального, культурного, символічного видів капіталу їх зазвичай розглядають окремо від соціалізації, “процесу засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють їй функціонувати як повноправному члену громади” [11, с. 603]. Хоча логічно вважати цей процес передумовою створення будь-яких соціально орієнтованих форм капіталу. Проте дослідники одноставно погоджуються з тим, що при використанні соціального капіталу суспільство отримує багаторівневі вигоди: на індивідуальному рівні – здоров'я, виховання, освіту, більш широкую соціальну ідентифікацію; на організаційному – створення неформальних можливостей підвищення кваліфікації, колективний приріст знань, наслідування організаційної поведінки; на загальнодержавному – полегшення соціального контролю і передача соціального досвіду, зменшення посередницьких послуг і витрат на координацію спільної діяльності, заміна контрактів, формальних правил і бюрократичних процедур відношеннями довіри, засвоєними професійними стандартами, етикою спілкування – тими неформальними нормами, які передаються культурними традиціями і освітою. Сьогодні термін “соціалізація” не має однозначного тлумачення, зближуючись в одних випадках з вихованням, в інших – з формуванням особистості. Проте його сутність є предметом ретельного вивчення сучасної філософії, психології, соціальної психології, соціології, історії, педагогіки, теології. У різних концепціях соціалізації на одному полюсі автори розглядають людину як біологічну істоту, яка лише пристосовує вроджені форми поведінки, інстинкти тощо до існування (фрейдизм), на іншому – вчені, які бачать в особистості пасивний продукт соціальних впливів.

Представлені в роботах Дж. Ройса і А. Пауела [11], М. Амосова [2] дослідження взаємозв'язку між індивідом і суспільством свідчать, що зміст, стадії і конкретні механізми соціалізації мають історичний характер, суттєво варіюють від одного суспільства до іншого і визначаються соціально-економічною структурою цих суспільств. Але процес соціалізації не зводиться до безпосередньої взаємодії індивідів, що включає всю сукупність суспільних відносин, навіть до найглибших і опосередкованих. Соціалізація не є механічне накладення на індивіда готової соціальної “форми”. Перебуваючи об'єктом соціалізації, індивід одночасно

виступає і суб'єктом суспільної активності, ініціатором і творцем нових суспільних форм. Отже, соціалізація тим успішніше, чим активніше участь індивіда в творчо-перетворюючій суспільній діяльності, в ході якої долаються застарілі норми, нориви, звички [11, с. 603]. При цьому, як визначають Дж. Ройс та А. Пауел [8], стиль мислення та ціннісні установки є центральними питаннями (порівняно з вихованням, освітою, міжособистісними відносинами тощо), які визначають спрямованість функціонування інших систем соціальності.

Гегель вважав, що логічно вихідним моментом початку власне людського розвитку індивіда є момент, коли він починає спілкуватися зі світом за допомогою пізнання. “Єдність божественної і людської природи, людина в своїй всеспільності є думка людини” [4, с. 275]. Стан тваринної природності людини долається нею в процесі “олюднення”, виходу за межі власної зоологічної природи завдяки духовності. Проте духовність не притаманна людині від народження, її формування складає зміст процесу перетворення індивіда в особистість, для забезпечення і підтримки якого необхідні специфічні механізми, подібні соціалізації, що виконує роль генетичного наслідування другої, надприродної сутності людини, – соціальності. Генезис цієї сутності або соціалізація індивіда – спеціальне завдання, на вирішення якого впливають внутрішні та зовнішні фактори. З одного боку, людина не може самовдосконалюватися без власних зусиль. Проте до тих пір, доки вона не зможе розвинуватися як особистість самостійно, цю функцію виконують (цілеспрямовано або стихійно, свідомо чи несвідомо, спеціально або опосередковано) різні соціальні фактори, від сімейного спілкування, освіти до всього простору культури.

Соціалізація здебільшого трактується як процес включення особистості у сферу соціальних відносин в якості суб'єкта цих відносин, що ставить за мету формування соціально активної особистості, дії якої регулюються соціальними нормами і суспільними інтересами. Отже, цей процес має забезпечувати міцність, збереження суспільства і передачу його культури між поколіннями. Проте без розуміння конкретною особистістю завдань суспільства (як ролі одиничного в долі цілого) унеможливується не тільки будь-який процес у синергетичних системах чи “включення” в міжособистісні відносини, але й будь-яка перспектива перетворення людини на ту саму особистість.

Отже, на сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні соціалізація має розглядатися як поетапний процес створення базового для держави інтелектуального рівня і загальнонаціональних ціннісних орієнтирів (загальнодержавного стандарту), що дозволить сформулювати місію країни, формалізовану в національній ідеї, подолати будь-які види розшарування населення і сприятиме однозначному та адекватному сприйняттю ним першочергових завдань для себе задля спільного розвитку.

Зважаючи на глобальну актуальність проблеми накопичення і збереження соціального капіталу, основою створення якого є процес соціалізації, подальших досліджень потребують методи, фактори та механізми опосередкованого соціалізуючого впливу на сучасне суспільство, а також розробка індивідуальних соціальних індикаторів.

Література:

1. *Алексеев Н. Н.* Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н. Н. Алексеев ; Моск. науч. изд-во, 1919 г. // *Allpravo. Ru.* – 2004. – 117 с.
2. *Амосов Н.* Природа и человек / Н. Амосов. – К. : Наук. думка, 1983. – 224 с.
3. *Бутирська Т. О.* Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : [монографія] / Т. О. Бутирська. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 586 с.
4. *Гегель Г. В. Ф.* Философия религии / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 275.
5. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*, 2001. – № 3. – С. 121–139.
6. *Краткий политический словарь* / В. П. Абаренков, А. Г. Аверкин, Ю. А. Агешин и др. ; сост. и общ. ред. Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина. – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – 509 с.
7. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академ. проект, 2000. – 880 с.
8. *Ройс Дж.* Индивидуальность и плюралистические образы человеческой природы / Дж. Ройс, А. Пауелл // *Импакт.* – 1985. – № 2. – С. 46–58.
9. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1997.
10. *Український радянський енциклопедичний словник* : в 3-х т. / за ред. М. П. Бажана. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН Української РСР, 1968. – 856 с.
11. *Фукуяма Ф.* Что такое социальный капитал? / Ф. Фукуяма // *День.* – 2006. – С. 177. – 17 октября.
12. *Философский энциклопедический словарь* / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы и др.] – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
13. *Шихирев П. Н.* От капитала физического к капиталу социальному. В глобальном обществе меняется власть / П. Н. Шихирев. – Режим доступа : <mhtml:file://D:\НАУКА\От капитала физического к капиталу социальному>.

Надійшла до редколегії 19.01.2010 р.